

1. KOZAK (101) sb m

kozak (96), **kazak** (tur. - tatar.) (5) [w znac. 3., 4., ***]; w znac. 3., 4., *** kozak : kazak
MiechGlab (3 : 3), *LibLeg* (10 : 2).

o jasne; -ąk; kazak z tekstów nie oznaczających ą.

sg N kozak (11). ◇ G kozaka (4). ◇ A kozaka (4), Kazak (1) [w funkcji n-pers]. ◇ I kozaki(e)m (3).
◇ pl N kozacy (28), kozakowie (1); -y : -owie *GórnRozm* (1 : 1). ◇ G kozaków (20); -ów (2), -(o)w
(18). ◇ D kozak(o)m (4). ◇ A kozaki (10), kozak(o)w (8); -i *GliczKsiąż*, *BielKron* (3), *BielSat*, *BielSen*,
SarnStat; -(o)w *StryjKron* (5), *ActReg*; -i : -(o)w *LibLeg* (2 : 1), *Paprup* (1 : 1). ◇ I kozaki (7).

Sł stp brak, *Sł stp nazw os notuje*, Cn: kozacy oraz kozak s.v. nizak, *Linde XVI – XIX w.*

1. *Mieszkaniec dawnej Ukrainy, członek społeczności wojowniczej, żyjącej z łupieżczych wypraw na ziemię tureckie; colluvies militum ex Polonis, Lituanis, Russis aliarumque gentium hominibus egentibus, proscriptis, praedonibus et autonomis, aliquando et honestis collecta, raptu vivens et vicinis gentibus, potissimum vero Polonis belli tempore operam spe lucri navans* Cn s. v. Niz, stan żołnierski [w tym: pl (32)] (40) : Sthoią po dziefiełzy dzień pola Alanłkie pułte, [...] telko ie całem przeiezdzią, Kozaci łzukaiąc coby vtargnęli *MiechGlab* 41; yłz kozaczi łpanyłtwa wylkyego kxyałthwa Lithewłkyego na łlyak Prothwyczow zaymvyancz a kylkonałczye mył koroni polłzkyey kv wlołczy Barłzkyey chodza bradzi dołthky do Walach y do Wlołzow abo czabanow Tvreczkich. *LibLeg* 11/134; Prziwyodł tham do Krolyya ye⁸⁰ Mczi [...] thenze Pawel yednego Kozaka na ymye Iwałczka *LibLeg* 11/134, 11/173; *RejFig* Bb2; *RejZwierz* 110v; łwemu kto krádnie złodłzey iefł: kto nieprziácielowi/ dobrym kozakiem zwan bywa. *OrzRozm* L; Bernath Pretwic Stárołtá Barłki [...] pułcił łie po nich [*Tatarach*] s trochą kozakow á czeremłzow *BielKron* 424v; Dymitr Wiłniowiecki/ z czelnymi z Wołyniá Kozaki/ w Wołółzéch zginął *OrzQuin* Z4, R2v; On Ołtáfiey Dálzkowic/ Pretłic/ Czech/ Słęczacy/ To byli dołwiádczeni y łławni kozacy. *BielSat* IIv; *StryjKron* 712, 772, 782; W dródcze z Ruffy Diaká ná imię Putilá Czuyłch Kozaków pędka ręká zálápiłá. *KochJez* B3v, B2, B3 [2 r.]; Więc pżewłoká łpřawiedliwołci/ pżeniełlenie Sądow ná Seym/ á Seymowánie áż we dwie lećie/ ták wiele kozakow/ y ták moźnych námnożyło *GórnRozm* H4; mezow wibornich Kozakow niepołpolytich leda na rołkazanie ie⁸⁰ [*Stefana Batorego*] wiele potracyc dal: y łmieiļa go zwac/ Pater patriae *Paprup* G3, 13 [2 r.]; Kozacy poszłi do Tatar chcąc wiedzec iako się Tatarłki z dziecmi doma rządzá kiedy Tatow [!] samych doma niemaił *ActReg* 168; Ani Mołkwiłcin źimny Zamkow ich dobywa/ Ani Kozak pżemyłłny v nich łię zdobywa. *KmitaSpit* A3.

W charakterystycznych połączeniach: Kozak czelny, czuył, dobry, dołwiádczony, dzielny, męźny, niepospolity, pżemyłłny, sławny (2), *łmiály*.

Wyrażenia: »braclawscy Kozacy« (1): A pomni iż nie ledá łtraż małz około łiebie/ bo Anyoły Páńłkie/ wierz mi iż to łą pewniełzy łtroźowie niłzi Brácláwłczy kozacy chocia y ná tym zrołłi. *RejZwierc* 86.

»Kozak chmielnicłki« (1): Węzyk kozak Chmielnicłki zebrawłzy towarzyłze/ zagon im [*Tatarom*] odgromił v Zálłáwiá *BielKron* 423.

»Kozak nizowy« [*szyk* 4 : 4] (8): Bogdan Kniáz Roźáńłki Hetman Nizowych Kozakow s łwoiá rotą. *Paprupan* Cc2v; A drudzy w tych polach (gdzie dźił Nizoui Kozacy pżebywáiļ) tákże nád Dniepřem

y Donem rzekami/ y w Taurice/ gdzie dziś Tatarowie Przekopłcy/ zořtali. *StryjKron* 105; *BielRozm* 6; *GórnRozm* M2v, M2v marg; Wczora wybierał ze Lwowa do tych Kozakow Nizowych co zwołoch wyszli. *ActReg* 48; Cardaces – Nizowy kozący. *Calep* 165a; Kozacy teř Nizowi y inřzy vkráinni řwowloni ludzie/ byliby řkromnieyřzy/ y mńieliby zániechác plundrowánia/ przeciwko páktom/ miałt Tureckich/ y domowey řwey woley. *VotSzl* E4v.

»Kozacy polni [= *řyřcy na Dzikich Polach*]« (2): (*nagl*) Kozacy polni. (–) KOzaki ie zowiemy/ lecz řtoia zá grzyby/ A godniby korzenia/ kářdego bez chyby. Ktorzy gárdłá w lekki řzańc/ dla řwey řławy řádzá/ A wřdy y ři niektorym/ á prze zazdroř wádzá. *RejZwierz* 110v [*idem*] aa4.

Przen (4) :

a) *Rabuř, grabieřca, rozbójnik* (3) : ten dwoy narod wřzytek zniřczáł á zaginał, tylko tego iefce řá ich pola á płoniny puřte řamym zwierzętam á kozakom [*solis feris et Kosacis seu praedonibus*] (iakoř to wyřřzey napiřano) odtworzone. *MiechGlab* 76; *BielKron* 100; [dáli mu siedmdzieřiad řrebrnikow [...] y náiał za nie Awimelech páchołkow prořnuiących/ á kozakow [*viros vacuos et vagos*] (*marg*) Wła/ meřzow prořnych (–)/ y chodzili za nim. *BudBib Iudio* 9/4 (*Linde*)].

Szeregi: [»łotrzyk albo kozak«: Tegoř czářřu niřaki Muko Pruřřak z Warmiey máiać s řobá 19. łotrzykow/ álbo Kozakow/ wpadł do Litwy (*marg*) Kozaki latrunculos zowie. (–) *StryjKron* 321 (*Linde*).]

»rozbojca albo kozak« (1): Wydał Romulus ty rozboyce álbo kozaki pořłom. *BielKron* 100.

b) *Męřny obrońca pogranicza* (1) : dořad Polřká będye kwitnęłá/ kyedy wřoby myeć moře dobre kozaki/ ktorzyby řie zářtáwyřali zá inřřych dobrá y wolnořci/ tudzyeřř żywot/ y nyepřziyacyoł w řyemye cyágnác nye dopuřřczáli. *GliczKsiąř* K8.

2. *řołnierz lekkozbrojny uřywany do wojny podjazdowej i niszczyielskich wypraw na terytorium nieprzyjacielskie, takře řołnierz zacięřny rekrutowany częřto spořród mieszańców dawnej Ukrainy (stąd trudnoř jednoznacznej interpretacji niektóřych cytatów w znacz 1. i 2.);* *arquites* (*pl*), *hippotoxota Calep*; *levis armaturae eques, auxiliaris a. auxiliatoris ferentarius, accensus velatus, veles Cn* [w tym: *pl* (32)] (34) : *BielSat* B3; Ci Kozacy ktorzy przed Cefarzem [*tureckim*] pierwey kilkim dni řáda ná řwá řzkodę woiowác *BielSpr* 53; A ono zálię wořłko ktore rořpuřcił Amac-iahu [*Et filii exercitus quem remisit*] (*marg*) A řynowie kozaka (álbo řołnierzá) ktore wrocił. řc. (–) á nie wziął go z řobá ku bitwie/ wtárgnęło do miałt Iudřkich *BudBib 2.Par* 25/13; *StryjWjaz* B2v; Bierźcie ná řię zbroie y pánczerze. Vbrawřzy řie z łukiem w řzáráwáry/Iedźcie řkokiem poráźcie Tátáry. [...] Rzeřzonoby/ iř nowi kozacy/ Rozpierzchli řie w řáły nieboracy. *BielSjem* 29; *BielRozm* 12; *Calep* 97b, 484a; *KmitaSpit* C3v, C5v.

W połączeniach szeregowych (3): wiele ad p^{re}sidium Miasta tak ieznych iako y Pieszych a lekkich ludzi Kozaków zostawili *ActReg* 27; *SarnStat* 131; 3000. wřářzow/ 1000. Ráytárow/ 3000. kozakow/ 3000. řtrzelcow pieřzych/ dořtátecznieby potęřnoř wořłk Polřkich opářrzyć mořł. *GrabPospR* N.

Wyrażenia: »kozacy jezdni« [*řzyk 2 : 1*] (3): *StryjKron* 517; Przeto zdáłoby mi řię/ řeby ná Pogránicu Podolřkim/ chowácby potrzebá wřtáwicznie/ przynamniey řiedm tyřięcy ludzi řłuřebnych. To iefř/ dwa tyřięcá Wřářzow/ trzy tyřięce Kozakow iezdnych/ dwa tyřięcá pieřzych/ ná zamkách vkráinnych *VotSzl* E3, E4.

»kozacy lekkobrojni« (1): popiławfzy w Radomiu nie kielo thyfięczy kozakow telko [! lege: letko] zbroynich [conductis aliquot milibus armatorum levis armaturae] *Miech* 32.

»litewscy kozacy« [szyk 3 : 2] (5): Iżeś fet Litewfkich Kozakow/ Nátáńfką ziemicę w Prufiech zwoiowáli *StryjKron* 308, 370, 375 [2 r.], 437.

»kozacy witebscy« (1): zebrafzy ze dwa tyfięcá Ricerftwá ták Zołnierzow iáko Sláchty y Kozakow Witebskich *StryjKron* 772.

»kozacy wołyńscy« (1): Kozacy záś Wołyńscy z bokow fię zkradáli/ A ftąd y zowąd Polłkie vphy rozrywáli *StryjKron* 230.

Szeregi: »drabi (a. pieszy), (i) kozacy« [szyk 4 : 1] (5): W lud fie dobrze opatrzeć/ ćwiczyc y siodłaki/ Lácno s tákich počzynić draby y kozáki. *BielSat* G3 [idem *BielSen* 16]; *RejZwierc* 262v [2 r.]; *BielSen* 16; *VotSzl* E4. [Ponadto w połączeniach szeregowych 1 r.].

»racy albo kozacy« (1): Wciągnęli tedy rácy álbo kozacy Skánderbegowi w kráiny Tureckie *BielKron* 254.

»(h)usarze, (i) kozacy; usarze z kozaki« [szyk 3 : 2] (3; 2): Czterzyftá Izło wfarzow przeważnie przybránych/ Sto kozakow s fáydaki złotem háftowánych. *StryjWjaz* B2v, B3; o Izykowánium woýfká o liczbie y kozakow y hulárzow [equitum tam levis quam gravis armaturae] [...] náukę dáwác nie iest moiá rzecz. *ModrzBaz* 113; *StryjKron* 522; *GrabPospR* M4v. [Ponadto w połączeniu szeregowym 1 r.].

3. Tatarzu osiadli w okolicach Białogrodu i Oczakowa [pl] (13) : Iest piąta Horda [Tatarów] ktore Kozaki zową ale ta Czarza niema. *MiechGlab* 28; maya thesz bycz Wkyliyy Wthehyny Wbyalogrodzie y woczakowye a Iyzukacz thych kazakow szkodnykow pansthwy V. C. M. [Waszej Krolewskiej Miłości] *LibLeg* 9/52v; [list chana Wielkiej Ordy do króla polskiego] Nyzly za Byalagrod, a za oczakow, a za ozow nyczego nye mowye bo to Iá Iamky niemoye. y tham Iá Kozaczi ktorzi woývya. ale nyewmoyey moczi Iá. v czarza Thvreczkiego [...] y ya za thich Cozakow wam nyepriIzyegam. bo yeft then fwiath wolni *LibLeg* 10/98, 9/52, 54, 10/58, 98.

Wyrażenia: »Kozacy białogrodzcy« (5): dawami thesz wam znacz ktorzi bily Cozaczi Byalogrodzcy wtargnoly wpanstwo wasche Coroni polskiej *LibLeg* 10/90v, 10/60v, 71v, 11/27v, 102v.

»Kozacy dobrucy« (1): *LibLeg* 11/102v cf »kozacy oczakowscy«.

»Kozacy oczakowscy« (1): Kozaczi Oczakowfczi Belek Mvrfa Belek Bvlath Ahrombarak, Synan, Bayterek Byalogrodzcy Taxari, Bygocza, Kormanak Talyk, Alfari, Bayfeyth, Dzianachmath Dortay Dobruczy Adzieleysan, Machmedziar, Sudkczelebe, Bakterek *LibLeg* 11/102v–103.

4. n-pers (9) :

a. Nazwiska mieszkańców rdzennej Polski (6) : wmoIfynye v wdowy kthora myefzka wthylze kozaka dwv wolu vkradl *LibMal* 1545/103v; Przed Prawem naszym Miafta Koscierziny Sliachetny Kristof Glowczewski alias Kozak zadal iest od nas wyfluchania Swiadkow *ZapKoscier* 1581/22, 1581/21v.

Zestawienia (3): yakom ya nyesbyl robothnego sthanyslava kozaka z wlochow cmyothka slachathnych Iakvba sczesnego allexego hy valenthego Nadarzinskich *ZapWar* 1533 nr 2485; *LibMal* 1547/124, 127v.

b. Imię brata chana tatarskiego (3) : Potym dopuIzczo mu [Szachmatowi] brátá Kozaká polfác do bráciey iego Nohálfkich Carzow zá Wolhę rzekę *BielKron* 402, 402v.

Zestawienie: »Kazak Zołtan« (1): Poślano na przod bratha iego rodzonego Kazak zołtana [praemiserunt Kozak Soltan fratrem germanum Szachmet] MiechGlab 32.

5. *Zestawienie w funkcji n-ethn: »Kozacy ruscy« (1) : SWátoślaw okrczoney Heleny syn Ruskie Kfiążę/ zwalczywłszy kozaki Rułkie dań ná nie włóżył BielKron 344. [Tekst prawdopodobnie błędny, może należałoby czytać Kozary. Cf SWantosław [...] naprzod ná Kozary álho Kósfery ludzi Rułkiego narodu/ ktorzy mu łie z mocy wybijali/ ciągnął y dobył Zamku ich głównego/ ktory Bielawiełią zwano/ łamych teź Kozarow z Xiążęciem ich poráziwłszy do posłufzeńłtwá przywioldł StryjKron 126.]*

*** *Bez wystarczającego kontekstu (wyraz objaśniany) (4) : to łowo Kazak iest Tatarłkie. Rus kozakiem zowie á wykłada łie Słufębny reythar albo zboyca. MiechGlab 41, **2 [2 r.].*

Cf **KOZACTWO**

TG